

УДК 726:27-523.42-035.3](477.83-22<Кугаїв>)"2023/2025"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.05.1085>

ЦЕРКВА БОГОЯВЛЕННЯ ГОСПОДНЬОГО В КУГАЄВІ У СВІТЛІ ВИЯВЛЕНИХ НОВИХ АРТЕФАКТІВ ПІД ЧАС РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ 2023—2025 РОКІВ

Ярослав ПАЩАК

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6423-5449>
аспірант, Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра архітектури та реставрації Інституту архітектури та дизайну,
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна,
e-mail: yaroslav.v.pashchak@lpnu.ua

Ярослав ТАРАС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
доктор історичних наук, професор,
Інститут народознавства НАН України,
завідувач відділу етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна;
Національний університет «Львівська політехніка», кафедра
архітектури та реставрації Інституту архітектури та дизайну,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

Об'єктом дослідження є дерев'яна церква Богоявлення Господнього в с. Кугаїв Львівської області. *Мета* розвідки — прослідкувати весь аспект підготовчих та реставраційних робіт та виявити в них артефакти, які підтверджують або спростовують раніше відому інформацію про церкву Богоявлення Господнього. *Предмет* — архітектурно-конструктивні рішення стін, верхів, заломів, просівів та декоративні рішення, які засвідчують місце і значення цієї церкви в генезі сакральної архітектури України. *Джерельну базу* дослідження становлять польові дослідження пам'ятки, зібрані авторами під час підготовчих та реставраційних робіт у 2023—2025 рр., та проекти реставрації 1984, 2021 рр. На основі виявлених артефактів підтверджено, що церква є незмінним повторним взірцем українського сакрального будівництва, характерним для сакральної архітектури XV—XVII ст.

Ключові слова: Галичина, Кугаїв, церква Богоявлення Господнього в Кугаєві, сакральна архітектура, реставрація, консервація.

Yaroslav PASHCHAK

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6423-5449>
Postgraduate of the Department of Architecture and
Conservation, Lviv Polytechnic National University,
12, Bandery str., 79013, Lviv, Ukraine,
e-mail: yaroslav.v.pashchak@lpnu.ua

Yaroslav TARAS

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of
Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Head of the Modern Ethnology Department,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine;
Lviv Polytechnic National University,
Department of Architecture and Conservation,
12, Bandery str., 79013, Lviv, Ukraine,
e-mail: etnomod@ukr.net

THE CHURCH OF EPIPHANY IN KUHAIV IN THE LIGHT OF NEW ARTIFACTS DISCOVERED DURING RESTORATION WORKS IN 2023—2025

Restoration work being carried out in Ukraine today has shown that after removing the clapboard from the walls, tops, and probing, new finds have appeared that confirm or refute previously existing information about the object under study. We have this situation with the Church of Epiphany in the village of Kuhaiv in the Lviv region, the preparatory and restoration works of which in 2023—2025 discovered many previously unknown artifacts related to its history and places in the sacred architecture of Ukraine. The discovered finds require clarification and development of a general methodology for the restoration of churches that have suffered extensive destruction. *The object* of the research is the wooden church of Epiphany in the village of Kuhaiv, Lviv region. The purpose of the exploration is to trace the entire aspect of the preparatory and restoration works and to identify artifacts in them that confirm or refute previously known information about the church of Epiphany. *The subject* is the architectural and constructive solutions of the walls, tops, gable roofs, slits and decorative solutions that testify the place and significance of this church in the genesis of the sacred architecture of Ukraine. *The source base* of the investigation is field research of the monument, collected by the authors during the preparatory and restoration works in 2023—2025, and restoration projects: «Church Restoration Project 1984» (architect S. Tsybalyuk), «Church Restoration Project 2021» (architect M. Hayda).

The tops above the babinets, nave, and altar were examined in detail, and it was determined what wood species the walls and tops were made of. Decorative elements were considered as a separate issue. The reasons for the transformation of the three-domed church into a single-domed one in 1874 were clarified.

Based on the discovered artifacts, it has been confirmed that the church is unchanging repeating pattern of Ukrainian sacred building, which originated in the 14th century, characteristic of the sacred architecture of the 15th—17th centuries.

Keywords: Galicia, Kuhaiv, the church of Epiphany, sacred architecture, restoration, conservation.

Вступ. Дерев'яна сакральна архітектура України — це та ділянка національної культурної спадщини, в якій наш народ найбільше показав свій талант до мистецтва. Незрівнянні досягнення українського народу в цій сфері досить давно привертають увагу культурного світу до дерев'яних церков, які були не тільки у великій кількості, але і за всіх часів втілювали культуру народу, його дух — в архітектурі, малярстві, різьбленні та інших мистецтвах.

За 150 років зібрано чимало польових досліджень, намножено багато гіпотез, романтичних теорій щодо походження та розвитку української дерев'яної церкви, написано чимало монографій і статей про архітектуру, які би мали поставити крапку в дослідженні дерев'яних церков. Однак це не так.

Реставраційні роботи, які проводяться сьогодні в Україні, засвідчили, що після зняття шалювання зі

стін, верхів, здійснення зондажів, шурфів виявляються нові знахідки, які підтверджують або заперечують раніше існуючу інформацію про досліджуваний об'єкт. Таку ситуацію ми маємо з церквою та дзвіницею Богоявлення Господнього в селі Кугаїв на Львівщині, підготовчі та реставраційні роботи якої в 2023—2025 роках відкрили багато раніше не знаних артефактів, що стосуються її історії та місця в сакральній архітектурі України.

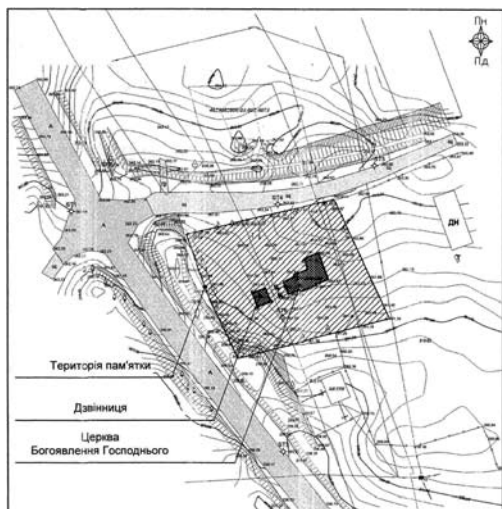
Реставраційний матеріал кожної церкви сьогодні необхідно осмислити з багатьох причин: для історії України, бо церкви є матеріальним свідченням феноменального будівельного явища, важливого для визначення нашої ролі й місця у світовій архітектурно-мистецькій спадщині; для виховання громад, які в старих церквах бачать убогість і не усвідомлюють вартості, що в них криється; для реставраторів дерев'яних церков та архітекторів, які закладають підвалини нової сакральної архітектури України. Виявлені знахідки вимагають висвітлення також для вироблення загальної методології реставрації церков, які зазнали великої руйнації.

Методологія нашого дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах та основних вимогах, які ставляться до праць архітектурно-історичного спрямування.

Основна частина. Церква Богоявлення Господнього та дзвіниця розташовані у північно-західній частині села Кугаїв на перетині автомобільних доріг, одна з яких прокладена вздовж річки Зубри та з'єднує села, друга ж — сільська вулиця.

На ділянці, наближеній до квадрата, з лагідним схилом з північного сходу на південний захід, розташована тридільна триверха церква, яку збудували, згідно з написом на одвірку, в 1693 році. На південному заході розташована дзвіниця каркасної конструкції, яка датується XVIII століттям.

Церква Богоявлення Господнього та дзвіниця внесені до Списку пам'яток архітектури та місцевобудування за Постановою ради міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963 р. з охоронними номерами 475/1 і 475/2 [1, с. 181]. Вона перебуває у державній власності, знаходиться під опікою відділу охорони культурної спадщини та культурних цінностей Львівської облдержадміністрації. Її архітектура привертала увагу багатьох вчених і громадськості, яка піклувалася в різні часи та хотіла зберегти її як пам'ятку архітектури (іл. 1, 2, 3, 4, 5).

Іл. 1. Ситуаційний план, 2021. Арх. М. Гайда

Іл. 2. Вид церкви з півночі, 2011. Світл. Н. Боровець

Коротко зупинимося на історіографічному аспекті.

Історіографія, яка стосується архітектури та історії церкви, невелика, вона, в основному, довідкового характеру: «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», Слободян В. «Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель», Крушинська О. «44 дерев'яні храми Львівщини» [1; 2; 3].

Більша увага приділена дослідженню іконостасу: Зятник Б. «Іконостас храму Богоявлення Господнього в селі Кугаїв на Львівщині» та «Іконографія іконостасу храму Богоявлення Господнього в селі Кугаїв» [4; 5].

Найбільший масив публікацій присвячений порятунку церкви. Це публікації в газетах та на інтернет-сайтах за 2017—2018 роки, які виходили під заголовками «Врятувати церкву в Кугаєві!», «Урятувати святиню» і подібних.

Єдиною науковою статтею, присвяченою її дослідженню, можна вважати статтю Гайди М. «Пам'ятка архітектури XVII ст. — ансамбль церкви Богоявлення Господнього в с. Кугаєві Пустомитівського району Львівської області», яка була підготовлена в контексті подання групи церков Карпатського регіону до Списку Світової Спадщини ЮНЕСКО [6].

Ці джерела не дають відповіді на поставлені завдання, вимагають виявлення нових джерел та їх аналізу.

Розуміючи важливість реставраційних робіт для розв'язання наукових проблем, які стосуються генези тридільних тризрубних триверхих церков, часу їх появи та конструктивного вирішення, ми постаралися бути присутніми при виконанні стабілізаційних робіт, знятті гонтового покриття на верхах, дахах, зі стін, важенні церкви, демонтажі верхів та карнизів.

Наша присутність дала нам можливість вести живі дискусії з автором проєкту реставрації М. Гайдою та виявити артефакти, які неможливо було побачити через недоступність гонтового покриття стін, реконструкції верхів, дахів. Ми змогли зафіксувати низку архітектурно-конструктивних знахідок, які особливо важливі як для цього об'єкта, так і для історії українського сакрального дерев'яного будівництва XVI—XVII століть.

У цій публікації ми хочемо показати, наскільки ґрунтовні підготовчі та стабілізаційні роботи важли-

Іл. 3. Вид церкви та дзвіниці з південного заходу, 2011. Світл. Н. Боровець

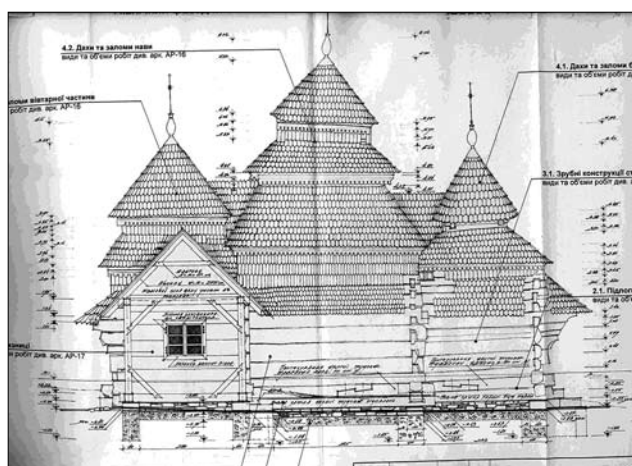
Іл. 4. Південно-західний вугол бабинця, 2024. Світл. Я. Пашака

ві для корегування проєкту реставрації, вироблення концепції реставрації та візуальної фіксації важливих архітектурно-конструктивних вузлів.

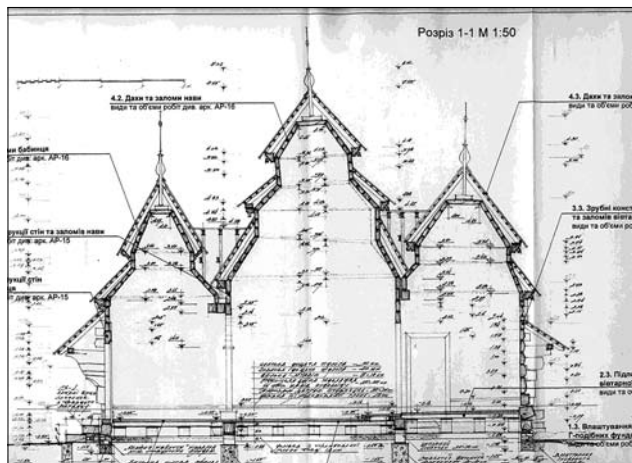
Проєкт реставрації церкви Богоявлення Господнього виконаний архітектором М. Гайдою у 2021 р. на замовлення Департаменту архітектури та розвитку містобудування Львівської ОДА — на підставі рішення сесії Львівської обласної ради від 16.03.2021 р. № 90 «Про затвердження напрямків використання бюджетних коштів на 2021 р.», програми «Охорона, збереження і популяризація історико-культурної спадщини у Львівській області на 2021—2025 рр.» (іл. 6, 7).

Іл. 5. Верх одвірка, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 6. Фасад церкви із півночі, 2021. Архітектор М. Гайда

Іл. 7. Поздовжній розріз церкви, 2021. Архітектор М. Гайда

Реставраційні роботи розпочалися в 2023 році. Згідно з проектом реставрації «будівля перебуває в аварійному стані. Причиною аварійності є стан гонтового покриття дахів, яке внаслідок давності втратило свої захисні функції... Через довготривале замokання значно пошкоджені зрубні конструкції стін

північно-західного кута нави в місці примикання до бабинця. Втрата несучої здатності окремих ділянок стін, поперечних балок, а також замків зрубу спричинила просідання та деформацію верхів. Причиною деформацій будівлі церкви в цілому стали також пошкодження та втрати підвалин північних стін» [7]. На основі проекту архітектора М. Гайди в 2023 р. ЗАТ «Львівреставрація» розпочало підготовчі роботи, які полягали в демонтажі іконостасу, престолу у вівтарній частині, підлоги в бабинці, наві й вівтарі та розбиранні ризниці. Після проведення підготовчих робіт здійснювалися стабілізаційні та протиаварійні роботи, необхідні для надання пам'ятці статичного стану.

Щоб мати можливість вести стабілізаційні та реставраційні роботи в будь-яку погоду, над об'єктом церкви було споруджено накриття, виконане з металевих опор, до яких зверху прикріплені зварні ферми. Зауважимо, що таке накриття в умовах реставрації дерев'яних церков в Україні необхідне. Воно обумовлене затримками у фінансуванні довготривалих реставраційних робіт. У конкретній ситуації розкриті конструкції захищені накриттям від атмосферних опадів. Накриття дає можливість працювати реставраторам у будь-яку погоду (іл. 8).

Стабілізаційні роботи полягали у зміцненні підоснови будівлі, що дало би можливість безпечно проводити реставраційні та науково-дослідні роботи. Стабілізаційні роботи полягали також у влаштуванні нових фундаментів, важенні церкви домкратами, в заміні та протезуванні пошкоджених та втрачених підвалин.

Після виконання цих робіт відкрилися нові артефакти. Зняття підлоги дало можливість побачити на верхніх підвалинах з півдня та півночі, що в бабинці, наві та вівтарі є гнізда, в які були заведені кінці лаг. Лаги знятої підлоги знаходились у гніздах долішніх підвалин. Ця фіксація засвідчила, що проводилося важення церкви, тобто підведення нових підвалин з метою збільшення висоти. Як ми знаємо із шематизмів, церква була низькою. Підведення підвалин під усією церквою відбулося під час ремонту 1874 року. Тоді були замінені дубові стеларі діаметром 30—40 см тесаними вапняковими блоками 20 x 40 x 60 см. За дослідженнями М. Гайди «важення на око», влаштування в проміжку між наріжниками кам'яного підбиття під-

валин були причинами просідання західної частини бабинця.

Після завершення циклу робіт, пов'язаних із реставрацією рівня підвалин, по периметру зрубних стін будівлі під підвалини були встановлені наріжні кам'яні фундаментні плити.

Виконання комплексу стабілізаційних робіт дало можливість провести наступні етапи реставраційних робіт — демонтаж тимчасового покриття об'ємів храму захисною плівкою, демонтаж залишків струхлявілого гонтового покриття та дахових конструкцій верхів і заломів будівлі церкви. Після демонтажу тимчасового накриття та гонтового покриття було відкрито поверхню зрубів верхів та заломів бабинця, нави та вівтарної частини, що дало можливість провести огляд та оцінити стан конструкцій зрубів, а також декоративних елементів, зокрема карнизів на рівні першого і другого заломів та пірамідальних верхів.

Цей огляд засвідчив, що проект, виконаний на матеріалах натурних досліджень стану збереження пам'ятки та за рекомендацією комісійного обстеження 15.07.2021 року, не може бути реалізований через втрату багатьох конструкцій. Коротко розглянемо, що було виявлено після демонтажу гонтового покриття.

Розкриття конструкцій від пошкодженого гонтового покриття в бабинці дало можливість провести оцінку стану деформацій конструкцій у рівні залому в районі коша (між бабинцем і навою). Встановлено, що південна та північна стіни бабинця з'єднані з західною стіною нави в паз, який зроблений по вертикалі у пленицях нави, а не в замки, як було прийнято при будівництві дво- і тризрубних церков. Виявилось, що таке з'єднання не є надійним, незважаючи на те, що верхні віңці північної та південної стін були з'єднані між собою балкою, яка служила основою для встановлення верху бабинця (іл. 9).

Тут важливо наголосити, що таке з'єднання дає підстави говорити, що спершу був зведений об'єм нави, до якого додали зруби бабинця та вівтаря. Архітектор І. Могитич на основі з'єднання південних та північних стін в паз до нави стверджував, що первинно це була однозрубна каплиця. Підтвердженням цієї гіпотези є наявність у історичному шематизмі інформації про те, що «це була самостійна каплиця з [1832] до 1841, а потім філіальна церква Вовкова до [1924]» [8, с. 388].

Іл. 8. Накриття над церквою. Вид із північного заходу, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 9. Верх бабинця. Вид із півдня, 2024. Світл. Я. Пащака

Цій гіпотезі суперечить те, що ми маємо підвалини в замки для всіх трьох об'ємів. Могло бути, так щоб не розбирати об'єм існуючої каплиці, її підважили і звели нові підвалини під триверху церкву.

Встановлено, що найбільш загрозливими для фізичного стану є вугли з північної та південної сторін між навою та бабинцем. Загнивання та струхлявість дерев'яних конструкцій відбулися через затікання в системі схилів коша. Щоб усунути замокання в кошах між верхами, під час ремонту церкви у 1874 р. перекрили верхи бабинця та вівтаря трисхилими дахами. Після цього «ремонт» церква стала одноверхою. Вона фігурує одноверхою на світлинах 1920-х, 1960—1980-х років і як пам'ятка національного значення. Зауважимо, що перекриття бабинця та вівтаря трисхилими дахами, щоб запобігти замоканню в кошах, здійснювалися у XIX ст. громадами і в інших селах Галичини.

Розкриття верху над бабинцем дало можливість з'ясувати конструкцію зрубу залому та пірамідального верху. На відміну від дубових плениць зрубу стін

Іл. 10. Карниз набірний із дощок. Північно-східний кут нави, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 11. Верх нави. Вид зі сходу, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 12. Кіш між навою і бабинцем, 2024. Світл. Я. Пащака
верхи виконані з м'яких листяних порід. Верх бабинця під впливом надмірного зволоження, пошкодження жуками-деревоточцями, невчасними та не-

професійно виконаними ремонтними роботами піддався руйнівним процесам. Внаслідок деформації верху (відбувся значний нахил у східному напрямку) вийшли з робочого стану з'єднання в замках, що спричинилося до втрати стійкості конструкцій верху в цілому.

Розглянемо стан збереження декоративних карнизів верху бабинця.

По периметру верху зрубів стін (північної, західної та південної) основа даху оперта на декоративні карнизні бруси. Аналізуючи характер влаштування карнизних брусів в рівні верху стін, фіксуємо, що вони «зшиті» цвяхами з трьох дощок. Виступ середньої дошки в долішній частині оздоблений прорізним зубчатим декором. Скісна грань горішньої дошки оздоблена просічним декоративним зигзагом.

«Зшиті» карнизи в верху стін бабинця влаштовані під час ремонтних робіт у 1874 р. та пізніших ремонтів. Очевидно, що первісні суцільно тесані профільовані та декоровані карнизні бруси замінені у зв'язку з їхньою фізичною втратою (іл. 10).

Карнизи в рівні основи даху пірамідального верху, в рівні ярусу залому, на відміну від карнизів першого рівня бабинця та інших карнизів верхів церкви, мають цілком інший характер вирішення. Вони виготовлені із суцільних дерев'яних брусів значної ширини, зі стесаним скосом горішньої поверхні.

Опорний південний та північний карнизи оперті на зруби проміжної стіни, кріпляться до неї на дубових тиблях. Західний та східний бруси карнизів, окрім опертя на бруси стін, спираються по краях на долішні карнизні бруси за рахунок зарізів на $\frac{1}{3}$ товщини бруса. Для притиснення та фіксації карнизних брусів перші поздовжні (північний та південний) бруси основи залому пірамідального верху мають спеціальні випущені зуби в рівні замкових з'єднань.

Стан збереження західного та південного брусів верху бабинця — задовільний; стан збереження північного та східного брусів — незадовільний. Східний брус має значні втрати тіла деревини в центральній частині та вимагає повної заміни. Горішні бруси південного та північного схилів пірамідального верху виконують роль стисків, які фіксують вертикальний брус (втрачений), призначений для кріплення металевого хреста. Горішні бруси, які завершують північну та східну грані верху, мають значні пошкодження та потребують повної заміни.

Іл. 13. Автентичні карнизи нави. Вид з півдня і південного сходу, 2024. Світл. Я. Пащак

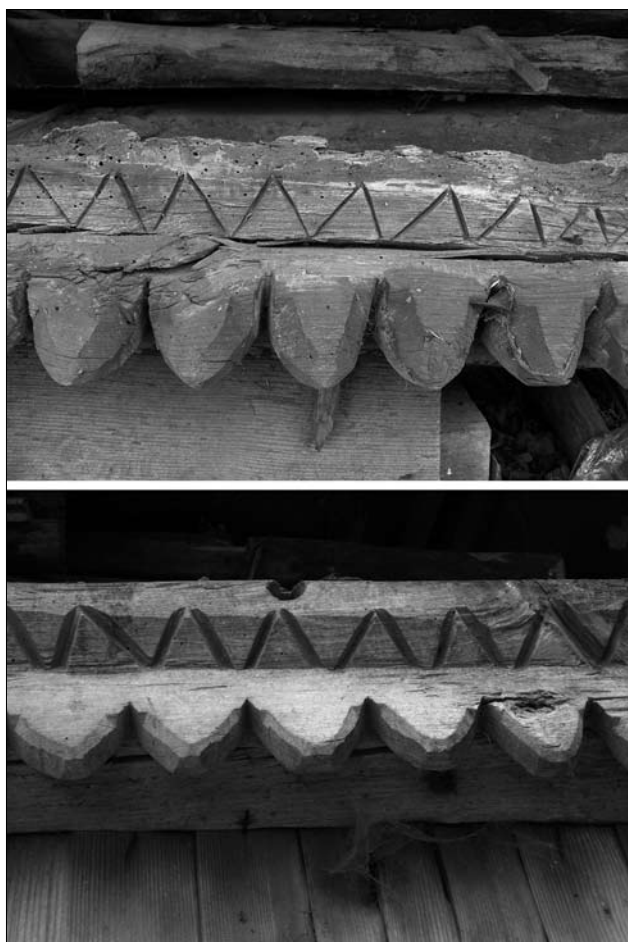
Обстеження показали, що обсяги реставраційних втручань у бабинці пов'язані зі збереженням, протезуванням або повною заміною окремих елементів зрубних конструкцій верху та залому бабинця.

Розглянемо об'єм нави.

На відміну від верхів бабинця та вівтарної частини, верх нави сформований з двох заломів та площин вертикальних стін над ними; завершується об'єм пірамідальним верхом. Периметр зрубних стін нави підноситься на орієнтовно 30—40 см вище, ніж периметр стін бабинця та вівтарної частини (іл. 11, 12).

Периметр верху зрубних стін нави оббігає декоративний різьблений карниз, опертий частково на площини верху стін, частково на винесені за нижні стіни хвостики кронштейнів.

Первісні карнизні бруси в рівні основи першого залому втрачені, існуючі походять з часу ремонтних робіт, що проводилися у 1874 р. або пізніше. В рівні основи другого залому нави з первісних карнизів зберігся лише різьблений карнизний брус східної стіни нави.

Іл. 14. Автентичні карнизи у різному виконанні, 2024. Світл. Я. Пащак

Карнизи південної, західної та північної стін виготовлені з трьох з'єднаних дощок з прорізним декором на навскісній поверхні горішньої дошки. Стан збереження набірного карнизу незадовільний, наявні значні пошкодження в районі опорних вузлів, а також на ділянках в межах проходження карнизного бруса через об'єм західного коша. Збережений різьблений карниз східної стіни має значні пошкодження та втрати в межах північної його частини.

В основі пірамідального верху нави збережені чотири автентичні різьблені та профільовані карнизи. Карнизні бруси південної, північної та східної стін збережені по всій довжині. Карниз західної стіни збережений частково, бокові ділянки в межах оперття втрачені. Стан збереження карнизних брусів незадовільний, наявні значні пошкодження на окремих ділянках, особливо горішньої площини брусів, а також деформації та сколи в опорних вузлах (іл. 13, 14, 15).

Проаналізуємо стан зрубів верху та заломів нави.

Іл. 15. З'єднання автентичних карнизів на вуглах. Південно-східний кут вітваря, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 16. «Реставрація» верха церкви шляхом створення над ним «нового верха» із крокв, 2024. Світл. Я. Пащака

Виявлено, що пошкодження північного та південного дахів залому було причиною пошкодження верхів бабинця та вітваря, яке відбулося в рівні першого залому західної та східної стін нави. Довготривале замокання спричинилося до струхлявіння долішніх балок основи заломів, зокрема на північних та південних ділянках і в місцях з'єднання в замках.

Пошкодження на вищезгаданих ділянках носять давній характер. Під час ремонтних робіт 1874 р. для укріплення замків стику в окремих місцях були влаштовані металеві кріплення із вигнутих ковальським способом штабів.

Аналогічна картина пошкоджень, але, очевидно, в більшому масштабі відкрилася і під час реставраційних робіт 1986 р., однак було прийняте рішення обійтися ремонтними заходами. Втрачені та пошкоджені ділянки зрубів були замінені дощатими вставками, радикальних методів заміни не було впроваджено (іл. 16, 17).

Після розкриття поверхні верхів нави у 2024 р. було засвідчено, що конструкції верху та заломів нави виконані в основному з деревини м'яких листяних порід (липи, вільхи, осики). Бруси заломів з'єднані між собою простими навіскісними замками нещільного прилягання. Замкові з'єднання виконані скоирою.

Проміжні вертикальні простінки між залами виконані із чотиригранно тесаних брусів значної ширини (від 30 до 40 см) при незначній товщині останніх (8—10 см). Для вирівнювання площини верху стін та заломів застосовані прокладки на всю довжину стіни. Бруси заломів, стін та карнизні були кріплені між собою за допомогою чотиригранних дубових тиблів.

Спостерігаємо значні пошкодження тіла брусів жуками-деревоточцями в багатьох випадках, які не прослідковуються на гладких випуклих поверхнях при візуальному огляді. В окремих місцях пошкодження мають глибинний характер. Під час реставраційних робіт 1986 р. пошкодження такого характеру були захищені бляшаними накладками. Окремі бруси, які втратили придатність, були замінені вставками з дощок. За М. Гайдою таке рішення стало однією з найвагоміших причин незворотних руйнівних процесів, які, в кінцевому результаті, спричинили аварійний стан пам'ятки.

Проаналізуємо стан об'єму вітварної частини.

Після розкриття верхів церкви у серпні-вересні 2024 р. з'явилася можливість нового етапу реставраційних робіт, зокрема конструктивних досліджень окремих вузлів будівлі. Під час досліджень верху вітварної частини виявлено, що карнизні бруси південної та північної стін в рівні першого залому в місці примикання до східної стіни нави не мають окремого конструктивного опертя. Вертикальний зруб хвостовика карнизних брусів заведений в паз, влаштований у зрубі східної стіни нави. Ненадійність кріплення та наявність розжолобка східного коша стали причиною виходу зуба кріплення з пазу та зміщення

карнизного бруса в долішньому напрямку, що привело до деформації північної та південної площин дахів в рівні першого залому.

Другим чинником, який мав певний вплив на стабільність рівня першого залому, стала відсутність опорного бруса основи західної грані залому. Бруси залому оперті хвостовиками на північну та південну стіни, в центральній своїй частині дотично оперті лише на горизонтальний брус східної стіни нави, який на даному проміжку виконує додатково функції балки-перемички над прорізом іконостасу.

Аналізуючи стан збереження брусів першого залому, слід відмітити, що найбільших втрат та пошкоджень зазнала північно-західна частина. На стан збереження конструкцій північно-східної частини як негативні чинники мали значний вплив розжолобки північної частини коша між навою та вівтарною частиною, а також розжолобки між східним кошем та будівлею захристії, які утворили значні загрози ділянці.

В рівні основи першого залому над північною, східною та південною стінами збереглися первісні профільовані та декоровані карнизні бруси. Стан збереження карнизів незадовільний, наявні значні пошкодження та втрати на деяких ділянках, зокрема в районі розжолобків коша в місці примикання карнизних брусів до східної стіни нави.

Стан збереження карнизних брусів в рівні основи пірамідального верху вівтарної частини також слід класифікувати як незадовільний.

Карнизний брус південної стіни пошкоджений загниванням, струхлявів та розсипався, зберігши автентичний зубчатий декор лише на східній ділянці. Карнизний брус східної стіни зберігся, однак зі значними пошкодженнями. Карнизний брус північної стіни хоч і збережений, проте значно деформований.

Стан збереження зрубних конструкцій пірамідального верху в цілому слід класифікувати як незадовільний, непридатний для подальшого використання. Другий, третій та четвертий бруси північної грані верху зазнали значних втрат внаслідок загнивання та струхлявіння, а також влаштування звіриних гнізд.

На основі виявлених артефактів зробимо узагальнення.

Церква в Кугаєві, незважаючи на втрати, зберегла свою первісну планувальну та об'ємно-просторову

Іл. 17. Вирівнювання площин стін, заломів, нави за допомогою коротких кроків, 2024. Світл. Я. Пащака

Іл. 18. Завершення верху над бабинцем скобами, 2024. Світл. Я. Пащака

структуру — тридільна тризрубна триверха з заломами та відкритими верхами в просторі інтер'єру. Стіни церкви були виконані з добірного дубового дерева. Ширина протесів 40—50 см, товщина 14—20 см характерні для церков, які будувалися у XVII ст.; церкви XVIII ст. мають ширину протесів, яка рідко переходить 30 см [9, с. 22].

Іл. 19. З'єднання автентичних карнизів на південно-західному куті та маленьке віконце на півдні в заломі вівтаря, 2024. Світл. Я. Пащака

Верхи церкви виготовлені із листяних м'яких порід. Збереглися верхи церкви, видно, із часу ремонту церкви у 1874 році завдяки тому, що її перетворили із триверхої в одноверху, ховаючи залом, кошті під новозведеними над ними дахами — шляхом продовження дахів бабинця та вівтаря до об'єму нави. Такі зміни об'ємно-просторового рішення фіксуються на світлинах 1920-х років [10, с. 40], рисунках Антона Вариводи [11, с. 75].

Використання листяних м'яких порід у верхах, на нашу думку, було обумовлено складністю їх зведення із твердих порід: підняття брусів на верхи, виготовлення замків у пірамідальних верхах.

Рішення зведення верхів із листяних м'яких порід було однією із причин їх руйнації не тільки від атмосферних чинників та від пошкодження жуками-деревоточцями. Нами також виявлено, що верхи із брусів були частково необкоровані.

Цей факт свідчить, що верхи впродовж 300 літ існування церкви ремонтувалися не один раз. Це давало можливість майстрам вносити зміни в об'ємне вирішення будівлі.

Зафіксовано, що дахи верхів, заломів організовані на підкладці з густо набитих лат. Для вирівнювання площини, на яку набивали гонти, використали кроковки, які максимально старалися втопити в зруб верхів.

Таке рішення давало можливість гонтовому покриттю бути максимально близьким до плениць зрубу верху та мати дві, три верстви гонтів. Це давало змогу верхам довго витримувати руйнівну дію

атмосферних впливів та мати кращий захист від загнивання.

Встановлено, що чотиригранні верхи бабинця, нави, вівтаря угорі зрізані, на них зверху встановлені стільці (підставки) у вигляді дерев'яних скоб, які з'єднані між собою, на них встановлювались штибери, на них насаджували хрести з колястими насадками під ними. Це найбільш архаїчна форма завершення верха. Сьогодні ми маємо візуально зафіксований взірєць (іл. 18).

За дослідженням М. Драгана «в малих церквах, якими завсіди були старі церкви, в невеличких пірамідальних дахах немає місця на багато заломів, звичайно на один-два, як церква в Водниках, каплички в Балічах Подорожних і Ораві» [9, с. 29].

Особливістю верхів церкви в Кутаєві є невеликої висоти зрубик-залом на вівтарі, бабинці та два заломи в наві, в якій є маленьке віконце з півдня (іл. 19).

Таке архітектурно-конструктивне рішення верхів, за дослідженням М. Драгана, є прикладом зародження церков із залами, «в яких піраміду верха стинали низько й виводили на відрізок з похиленими стінками невисокий чотиробічний зрубик-залом з прямовісними стінками та перекривали його знову пірамідою. В цих зрубках є деколи віконця, що дають церкві лагідне розпорошене горішнє світло. Мистецький момент цієї технічної інновації спричинив дальшій розв'язці ідеї заломання верхів, звідси згодом прийшло кількоразове таке заломання в типі бойківської церкви» [9, с. 28].

У XVII ст. відомі «церковці-каплиці», це були старі церкви-каплиці з певними, притаманними їм, літургійними функціями.

До останнього часу в публікаціях та проєктах реставрації карнизи представлені як приставні без аналізу їх конструктивного та мистецького вирішення. Встановлено, що у церкві в Кутаєві збереглися первісні декоративні карнизи, виготовлені з брусів, тобто масивні, які оперті на площину верху стін, частково винесені за нижні стіни. Первісно бруси карнизів кріпилися до стін та заломів за допомогою чотиригранних тиблів.

Виявлено, що первісні карнизи після їх втрати на певних ділянках були замінені під час ремонтів в 1874 р. та пізніше на нові, декоративні рішення яких зробили за взірцем первісних шляхом набору з'єднаних дощок з вирізаним декором. Це приставні до стіни карнизи.

Таке рішення було продиктоване складністю демонтажу карниза, який був частиною вінця, на нього опиралися балки верху та крокви. Оскільки автотонний карниз був завершальним вінцем зрубу стін, карнизи паралельних стін знаходяться на однаковій висоті, а перпендикулярних стін нижче чезу з'єднання «у руські вугли».

Первісні карнизи є важливим чинником, який свідчить про час проходження цієї пам'ятки та традиції декору в сакральній архітектурі. На декорі карниза ми не зупиняємося, йому ми присвятили окрему статтю.

Рішення карнизів у Кугаївській церкві перегукується з мурованими церквами. У мурі перехід стіни до даху, купола завершувався встановленням на стіну кам'яного карниза, у нашому випадку у вигляді декоративної балки, яка виконує функцію карниза та є верхньою частиною стіни або залому. Це важливий артефакт, який свідчить про конструктивний зв'язок між мурованою та дерев'яною сакральною архітектурою, який мав місце у XVI—XVII ст.

Висновки. Аналіз зібраного під час реставрації церкви в Кугаєві матеріалу дає нам можливість зробити наступні висновки.

Реставраційний матеріал церкви Богоявлення Господнього та інших церков необхідно осмислити з багатьох причин: для історії України, бо церкви є матеріальним свідченням феноменального будівельного явища, важливого для визначення нашої ролі й місця у світовій мистецькій культурі.

Прослідкований нами процес підготовчих та реставраційних робіт засвідчив, що реалістична оцінка стану церкви можлива після демонтажу гонтового покриття з поверхні стін, зрубів та заломів верхів бабинця, нави, вівтаря, демонтажу підлоги, зондажів. Методологічно проекти реставрації дерев'яних церков з верхами необхідно виконувати тільки після демонтажу гонтового покриття верхів, дахів, стін.

Виявлені артефакти підготовчих робіт в церкві Кугаєва засвідчили необхідність коригувати проект реставрації 2021 р. та змінити концепцію щодо реставрації верхів та рішення кошів. Вони також показали, що існує необхідність фіксації всіх архітектурно-конструктивних рішень, які є важливими для генези сакральної архітектури України та підтвердження досліджень, які проводилися в XX столітті і не мали візуальних аргументів.

В умовах невчасного фінансування з метою збереження пам'ятки необхідно над нею перед початком реставраційних робіт спорудити накриття.

Артефакти, які були відкриті під час підготовчих робіт та реставрації, дали нову інформацію про значення цієї пам'ятки для сакральної дерев'яної архітектури України та можливість встановити часові рамки її будівництва.

Незаперечно, що після першої письмової згадки про церкву в 1515 р. і до фізично наявної у кінці XVII ст. впродовж 175 років не могла зберегтися первинна церква, цьому не сприяла соціально-політична ситуація XVI—XVII століть.

Існуюча тридільна триверха церква в Кугаєві є незмінним повторним взірцем українського сакрального будівництва, який характерний для XV—XVII ст., зразком зародження церков із заломними верхами.

Вона збереглася завдяки особливому консерватизму, з яким мінялася архітектурна форма до XVI ст., і певній традиції, якої дотримувались майстри при перебудові чи будівництві нової церкви, копіюючи здебільшого стару, яка, звичайно, була перед нею. Консерватизм, безперечно, пов'язаний з історією села Кугаїв. Незважаючи на те, що церква неодноразово реставрувалася, не завжди професійно, вона зберегла свою автентичну об'ємно-планувальну структуру (тридільна тризрубна триверха зі залами та відкритими верхами в просторі інтер'єру) протягом 300 років завдяки малочисельній громаді, яка не мала можливості на радикальні перебудови та потреби у більшій церкві; розташуванню поза межами основних шляхів сполучення.

Про це також свідчать: її розміри, що кореспондуються з кількістю населення, яке було на початках створення цього населеного пункту; матеріал зрубу — дубові бруси, які по кутах з'єднані у «руський вугол»; іконостас з одними дияконськими дверима; декор одвірка та карнизів, який характерний для готики та Ренесансу; пристіл з дубового дерева в квадрат, цембрований, «опрацьований під топір».

1. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: в 4 т. Т. 3: Львовская, Николаевская, Одесская, Полтавская, Ровенская области. 1985. 336 с.
2. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. *Вісник інституту «Ук-західпроектреставрація»*. 1996. № 4. С. 74—159.

3. Крушинська О. *Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини*. Київ: Грані-Т, 2007. 120 с.
4. Зяттик Б. Іконостас храму Богоявлення Господнього в селі Кугаїв на Львівщині. Проблема збереження та дослідження. *Народознавчі зошити*. 2014. № 6. С. 1514—1520.
5. Зяттик Б. Іконографія іконостасу храму Богоявлення Господнього в селі Кугаїв на Львівщині. *Рукотвір, часопис НДС ЛНАМ*. Львів, 2013—2014. Вип. 3. С. 235—245.
6. Гайда М. Пам'ятка архітектури XVII ст. — ансамбль церкви Богоявлення Господнього в с. Кугаєві Пустомитівського району Львівської області. Матеріали досліджень та проект реставрації об'єкта. *Феномен дерев'яної церкви. Збірник статей Міжнародної наукової конференції*. Львів: Растр-7, 2012. С. 125—148.
7. Гайда М. *Проект реставрації будівлі церкви. Пояснювальна записка*. Львів, 2021. Том 5.
8. Блажейовський Д. *Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832—1944)*. Т. 1. *Адміністрація і парохії*. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 1004 с.
9. Драган М. *Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм: у 2 ч.* Львів, 1937. Ч. 1. XVI. 159 с.
10. Kusal P., Kryciński S. *Cerkwie Galicji Wschodniej*. Rzeszów: Libra, 2020. 272 s.
11. Слободян В. *Українські дерев'яні церкви в рисунках Антона Вариводи*. Львів: Видавництво УКУ, 2020. 312 с.
- Slobodian, V. (1996). Catalogue of existing wooden churches of Ukraine and Ukrainian ethnic lands. *Bulletin of the Institute «Ukrzakhidproekrestavratsiya»*, 4, 74—159 [in Ukrainian].
- Krushynska, O. (2007). Forty-four wooden temples of Lviv region. Kyiv: Grani-T [in Ukrainian].
- Ziatyk, B. (2014). Iconostasis of the Church of Epiphany in the village of Kuhayiv, Lviv region. *Problem of conservation and research. The Ethnology Notebooks*, 6, 1514—1520 [in Ukrainian].
- Ziatyk, B. (2013—2014). Iconography of the iconostasis of the Church of Epiphany in the village of Kuhayiv, Lviv region. *Rukotvir*, 3, 235—245 [in Ukrainian].
- Hayda, M. (2012). Architectural monument of the 17th century — the ensemble of the Church of Epiphany in the village of Kuhayiv, Pustomyty district, Lviv region. *Materials of research and project of restoration of the object. Phenomenon of a wooden church. Collection of articles of the international scientific conference*. Lviv: Rastr-7 [In Ukrainian].
- Hayda, M. (2021). The project of restoration of the church building. *Explanatory note (Vol. 5)*. Lviv [In Ukrainian].
- Blazejowskyj, D. (2004). *Historical Shematism of the Archeparchy of Lviv (1832—1944) (Vol. I: Administration and Parishes)*. Kyiv: Publishing House KM Academia [in Ukrainian].
- Dragan, M. (1937). *Ukrainian wooden churches. Genesis and development of forms: in 2 parts (Part 1)*. Lviv [in Ukrainian].
- Kusal, P., & Krycinski, S. (2020). *Churches of Eastern Galicia*. Rzeszow: Libra [in Polish].
- Slobodyan, V. (2020). *Ukrainian wooden churches in the drawings of Anton Varyvoda*. Lviv: UCU Publishing House [in Ukrainian].

REFERENCES

Zharikov, N.L. (Ed.) (1985). *Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR (Vol. 3)*. Kyiv: Budivelnyk [in Russian].